

TRÄDGÅRDSARKEOLOGI I AXMAR BRUK 2021

Arkeologisk undersökning – forskningsgrävning vid Axmar bruk

Axmar bruk 1:51
Kulturreseptatet Axmar bruk
Hamråde 665/L1948:8500
Hamråde socken
Gävle kommun
Gästrikland

Inga Blennå och Karin Lindeblad

TRÄDGÅRDSARKEOLOGI I AXMAR BRUK 2021

Arkeologisk undersökning – forskningsgrävning vid Axmar bruk

Axmar bruk 1:51
Kulturreseptatet Axmar bruk
Hamrånge 665/L1948:8500
Hamrånge socken
Gävle kommun
Gästrikland

Rapport 2022:08
Inga Blennå och Karin Lindeblad

Länsmuseet Gävleborgs rapportserie

Rapportserien innefattar rapporter inom länsmuseets verksamhetsområden arkeologi, bebyggelsehistoria, byggnadsvård, kulturmiljövård, etnologi, konst- och kulturhistoria.

Rapporterna finns i PDF-format på www.lansmuseetgavleborg.se.

Rapporter, böcker och mycket annat kan Du köpa/beställa i länsmuseets butik butik@xlm.se eller 026-65 56 35.

Utgivning och distribution:

Länsmuseet Gävleborg

Södra Strandgatan 20, 802 50 Gävle

www.lansmuseetgavleborg.se

© Länsmuseet Gävleborg 2022

Omslagsbild: Engelska parken från söder. Foto Karin Lindeblad, Arkeologerna.

Länsmuseet Gävleborg medger spridning av dokumentationsmaterialet med Creative Commons licensen CC BY, undantaget kartmaterial: ©Lantmäteriet, dnr I2018/00110.

ISSN 0281-3181

Tryck: Länsmuseet Gävleborg

INNEHÅLL

Sammanfattning	5
Inledning	6
Bakgrund.....	7
Engelska parken	8
Syfte	9
Metod och genomförande	9
Resultat	11
Parken planeras	11
Gångvägar i parken	15
Avslutande reflektioner.....	19
Förslag på vidare arbeten i engelska parken	21
Administrativa uppgifter	22
Referenser	22
Historiska kartor.....	23
Arkiv	23
Bilaga 1. Arkeologiska objekt.....	24
Bilaga 2. Beskrivning grus gångvägar	25

Figur 1. Läget för undersökningen markerad på utsnitt ur Terrängkartan. Skala 1:50 000.

SAMMANFATTNING

I maj 2021 genomförde Inga Blennå, Länsmuseet Gävleborg och Karin Lindeblad, Arkeologerna Statens historiska museer, en arkeologisk undersökning i form av en forskningsgrävning i engelska parken inom kulturreseptatet Axmar bruk i Gävleborgs län. Länsstyrelsen Gävleborg bekostade undersökningen. Syftet med undersökningen var att inför en restaurering av parken lokalisera och dokumentera de gångvägar som finns markerade på 1884 års karta samt att studera hur parken har anlagts och förändrats över tid.

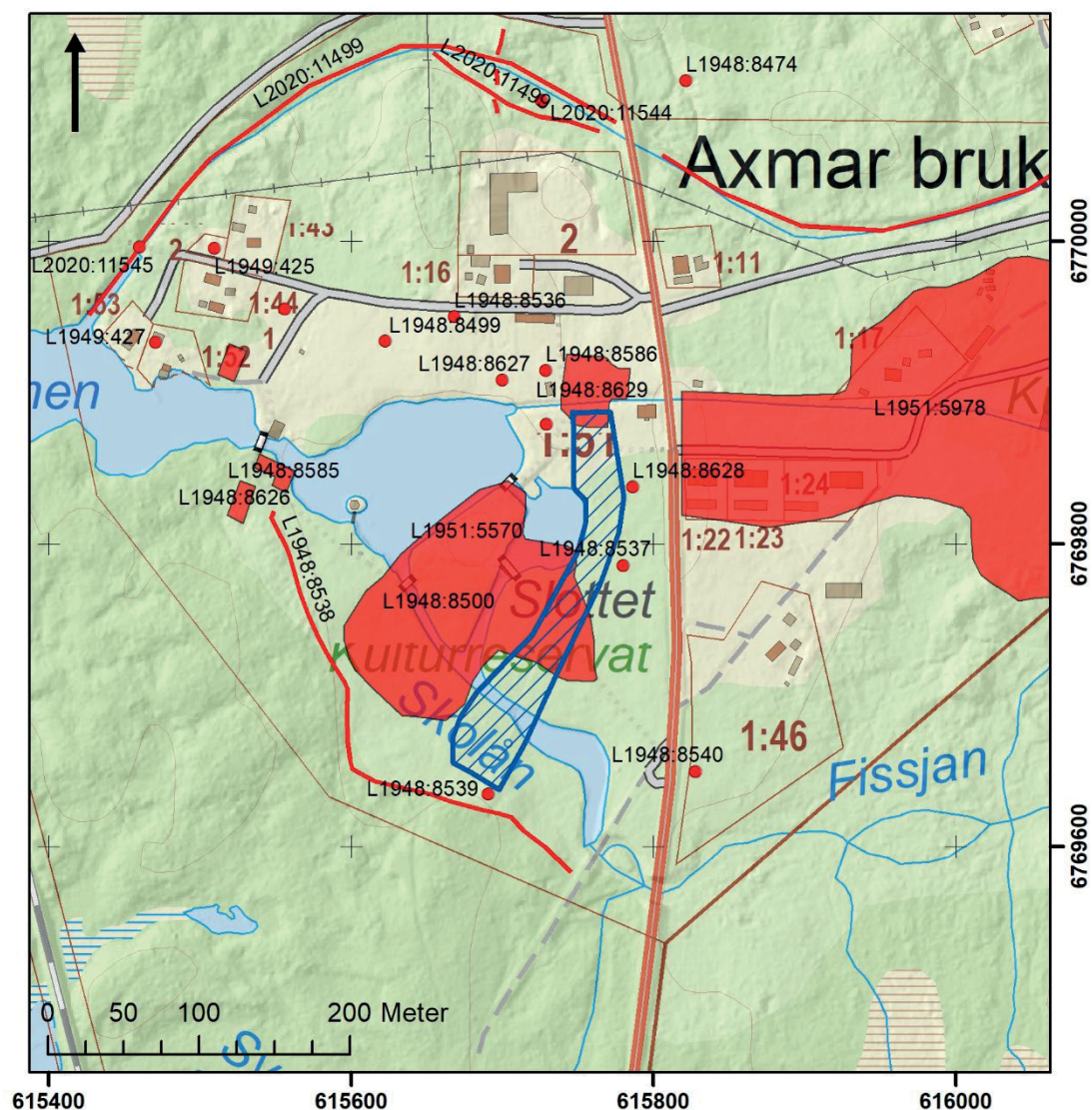
Undersökningen var en fortsättning på tidigare arbeten med inriktning på trädgårdarna inom kulturreseptatet (Flinck m.fl. 2017, Lindeblad m.fl. 2018; Blennå & Lindeblad 2020).

Den engelska parken började anläggas under 1860-talet. De arkeologiska undersökningsresultaten visar att mycket omfattande arbeten har utförts inför anläggandet av parken, som lett till stora förändringar av det tidigare hyttområdet. Nuvarande parkområde omformades och den tidigare blockrika och steniga terrängen planades ut med slagg, som ställvis är över 1,2 meter djupt.

Inför undersökningarna rektifierades de historiska kartorna och schakten placerades sedan efter det karterade gångsystemet. Fokus var att lokalisera och dokumentera den nord-sydliga gångvägen mellan platsen för utsiktstornet och den gamla huvudbyggnaden. Gångvägarnas beläggning undersöktes för hand och prover samlades in för analys och som referens inför eventuella restaureringar av gångsystemet.

De gångvägar som lokaliseras vid undersökningarna var mera vindlande än vad den historiska kartan visar. De hade två olika bredder, 1,20 och 1,80 meter, och var välbevarade med en ytligt liggande grusbeläggning. Grusbeläggningen bestod av ett gulrött grus av en jämn fraktion. Det överlagrades av ett gråsvart skifferliknande grövre och mera varierande grus som sannolikt är sekundärt påfört. Analyser visar att det gulröda gruset troligen kommer från lokala förekomster till skillnad från det gråsvarta gruset.

De idag uppklippta gångarna i engelska parken stämmer inte med de arkeologiskt belagda gångvägarna. Vid årets arbete kunde en gångväg tydligt identifieras och förnyade undersökningar kan visa övriga sträckningars dragning i området. Det nyanlagda konstverket i parkens södra del kommer att innebära ett ökat antal besökare i detta område. Där finns också flera platser i parken som i nuläget inte uppmärksammas men som förtjänas att lyftas fram.

Figur 2. Utsnitt ur fastighetskartan. Undersökningsområdet skräfferat i blått och registrerade lämningar (enligt KMR) markerade med rött. Skala 1:5 000.

INLEDNING

Under fyra dagar i maj 2021 genomförde Inga Blennå, Länsmuseet Gävleborg och Karin Lindeblad, Arkeologerna Statens historiska museer, en trädgårdsarkeologisk forskningsundersökning inom kulturresevatet Axmar bruk, Hamrånge socken, Gävle kommun. Undersökningen utfördes på uppdrag av Länsstyrelsen Gävleborg, som ett led i att öka kunskapen om brukets historiska trädgårdar inför en pågående och planerad restaurering av växthusträdgården och den engelska parken (dnr 2501-2021).

Axmar bruk är sedan 2011 ett kulturresevat. Det ägs av föreningen Hyttan och förvaltas av Länsstyrelsen Gävleborg, som också beviljat medel för de arkeologiska undersökningarna.

Det här avrapporterade arbetet är en fortsättning på de insatser som gjordes 2016, med framtagande av vårdprogram och arkeologiska undersökningar (Flinck m.fl. 2017), samt de fortsatta arkeologiska arbetena under 2017, 2019 och 2020 (Lindeblad m.fl. 2018; Blennå & Lindeblad 2020).

De tidigare undersökningarna har främst varit inriktade på att fördjupa kunskapen om växthusträdgården men har även berört trädgården vid den gamla mangårdsbyggnaden samt ett mindre parti av det område i nordväst som i historiskt kartmaterial kallas ”park”. Årets undersökning har inriktats på att undersöka den engelska parken och mer specifikt gångvägarna i de centrala delarna av parken.

BAKGRUND

Axmar bruk grundades år 1670 av bergmästare Claes Depken. År 1721 brändes bruket ner av ryssarna men dåvarande ägare Brita Behm, *Järn-Brita*, återuppförde bruket på samma plats. Det var sedan i drift fram till 1927 (för fylligare historik se vidare Norberg 1959; Flink m fl 2017; Jeschke Henriksson & Cederberg 2020).

År 1777 köpte grosshandlare David Schinkel bruket och blev därmed brukspatron. Han var även direktör i Westindiska Compagniet 1786–1805 och efter det direktör i Ostindiska kompaniet. År 1790 adlades han von Schinkel.

Vid slutet av 1850-talet genomförde hans ättlingar stora förändringen på bruket, då bland annat hyttan flyttades närmare hamnen och anläggandet av den engelska parken inleddes i det tidigare hyttområdet. Arbetena med den nya huvudbyggnaden *Slottet* påbörjades sannolikt 1861 (Beskow 1954:284).

Figur 3. Foto från år 1877 med det nybyggda Slottet mitt i bilden, till höger syns den gamla huvudbyggnaden Herrgården. Kring Slottet breder den nyanlagda engelska parken ut sig med nyplanterade träd, grusade gångvägar, vattenspeglar och vattenfall. Hela miljön har stått i stark kontrast till den omgivande barrskogen, som skymtar i fonden. Foto: Jernkontoret.

Hela området, med den engelska parken, platsen för den gamla herrgårdsbyggnaden med dess trädgård samt växthusträdgården är drygt sex hektar stor och omgärdas av en stenmur i skalmursteknik. Utanför muren är terrängen storblockig med barrskogsbeklädd moränmark, vilket står i stark kontrast till det böljande stenfria landskapet innanför muren.

Engelska parken

Den engelska parken började anläggas på 1860-talet och är ungefär 48 000 m² stor. Om även området norr om Kvarndammen och väster om västhusträdgården inkluderas, vilket vi bedömer som rimligt, tillkommer ytterligare 9000 m². Denna del av den tidigare parken saknar idag parkkaraktär.

Den andra delen har, eller har haft, flera av de stildrag som var karakteristiska för de engelska parkerna; ett stenfritt, böljande landskap med slingrande gångvägar, långsmala vattendrag med vattenfall och broar. I parkerna uppfördes lusthus, tempel och grottor och utsmyckning i form av statyer och urnor placerades ut (jmf Olausson 2001; Blennow 2002:205ff).

Figur 4. Utsnitt av inägokarta från 1883, utförd av Robert Westman. Den engelska parken, växthusträdgården och trädgården vid gamla huvudbyggnaden, Herrgården, har alla legat innanför stenmuren som är markerad med svart/vitt/grönt.

Det är okänt vem som har ritat och utformat parken i Axmar men sannolikt är den inspirerad av de engelska parkerna vid andra bruk som exempelvis Forsmark och Söderfors. Dessa anlades betydligt tidigare än parken i Axmar (Jeschke Henriksson & Cederberg 2020:61ff).

När Robert Westman karterade bruket med dess trädgårdar och park år 1883 låg den nya huvudbyggnaden centralt i parken, omgiven av dammar, porlande vattenfall och nyplanterade askar, lindar, almar och lärkträd. I parken byggdes ett lusthus i nygotisk

stil och ett utsiktstorn som inspirerats av renässansens arkitektur. Genom parken anlades slingrande grusbelagda gångvägar, som ledde besökaren mellan sevärdheterna. Genom gångvägarnas och sittplatsernas placering skapades visuella samband i parken.

Inför försäljningen av Axmar bruk i slutet av 1800-talet, upprättade ägarfamiljen år 1889 en inventarielista över vilka inventarier och föremål de skulle ta med sig vidare till Tidö slott. Genom denna förteckning får vi bland annat upplysningar om att parken var smyckad med statyer, både av trä och zink samt att det fanns sittplatser med bänkar och bord.

Statyer av zink på pedestaler
Wit båt med ekstock
Trädgårdsbord och dito stolar af jern
Statyer af trä
Liar
Trädgårdstolar
Bänkar
Blomsterbord
Busksax
Järnämbar

(Stora Ensos Arkiv: Axmar bruksarkiv, Inventarieförteckning 1889).

SYFTE

Årets undersökningar har inriktats på att undersöka och dokumentera den engelska parkens anläggande i det tidigare hyttområdet och dess system av gångvägar, som finns karterade på en karta från år 1883 (figur 4). Dessa är inte synliga i markytan i dag.

Gångvägarna har varit en bärande del i parkens gestaltning, eftersom de ledde besökaren genom parken. Även gångvägarnas beläggning och bredder förstärkte helhetsintrycket. De har därmed varit helt centrala för hela upplevelsen av parkmiljön. Inför en restaurering av parken är det därför angeläget att öka kunskapen om gångarnas faktiska placering, bredder och materialval.

METOD OCH GENOMFÖRANDE

Vid fältarbetet användes en metod som är speciellt anpassad för historiska trädgårdslämningar (se vidare Lindeblad och Nordström 2014).

Inför fältarbetet rektifierades två historiska kartor, en karta över bruket från 1820 och en från år 1883, som visar de stora förändringarna som påbörjades vid 1800-talets mitt. Dessutom lades dessa båda kartor mot varandra, i syfte att se hur det tidigare hyttområdet omvandlades till en park (figur 6).

Vid undersökningen togs elva schakt upp, med utgångspunkt i den rektifierade historiska kartan från år 1883. I samråd med Länsstyrelsen Gävleborg valde vi att framför allt fokusera på den i den nord-sydliga gångvägen, som har bundit samman det numera rivna utsiktstornet och platsen för den gamla huvudbyggnaden, *Herrgården*.

Figur 5. Inga Blennå samlar in prov på en av gångvägarnas grusbeläggning, som syns vid tumstocken. Under gångvägarna fanns ett upp till 1,2 meter tjockt utjämningslager med sot, kol och blå slagg. Foto: Karin Lindeblad, Arkeologerna.

Schakten som togs upp vid undersökningen var mellan 3,5 och 8,5 meter långa och 1,4 till 2,8 meter breda. De grävdes till ett djup av 0,05–0,10 meter med hjälp av grävmaskin. Därefter undersöktes lämningarna för hand.

Samtliga schakt och lager mättes in med RTK GPS. Inmätningarna tolkades sedan mot rektifierade historiska kartor i GIS-programmet Intrasis. Även synliga element i terrängen mättes in, som exempelvis grunden till utsiktstornet, för att underlätta rektifieringen av de historiska kartorna.

Gångvägarnas grusbeläggning undersöktes för hand och fotograferades. Prover på grusmaterialet samlades in för vidare analys av kvartärgeolog Jens Heimdahl, Arkeologerna Statens historiska museer (bilaga 2). Prover sparades också inför en eventuell kommande restaurering av gångsystemet.

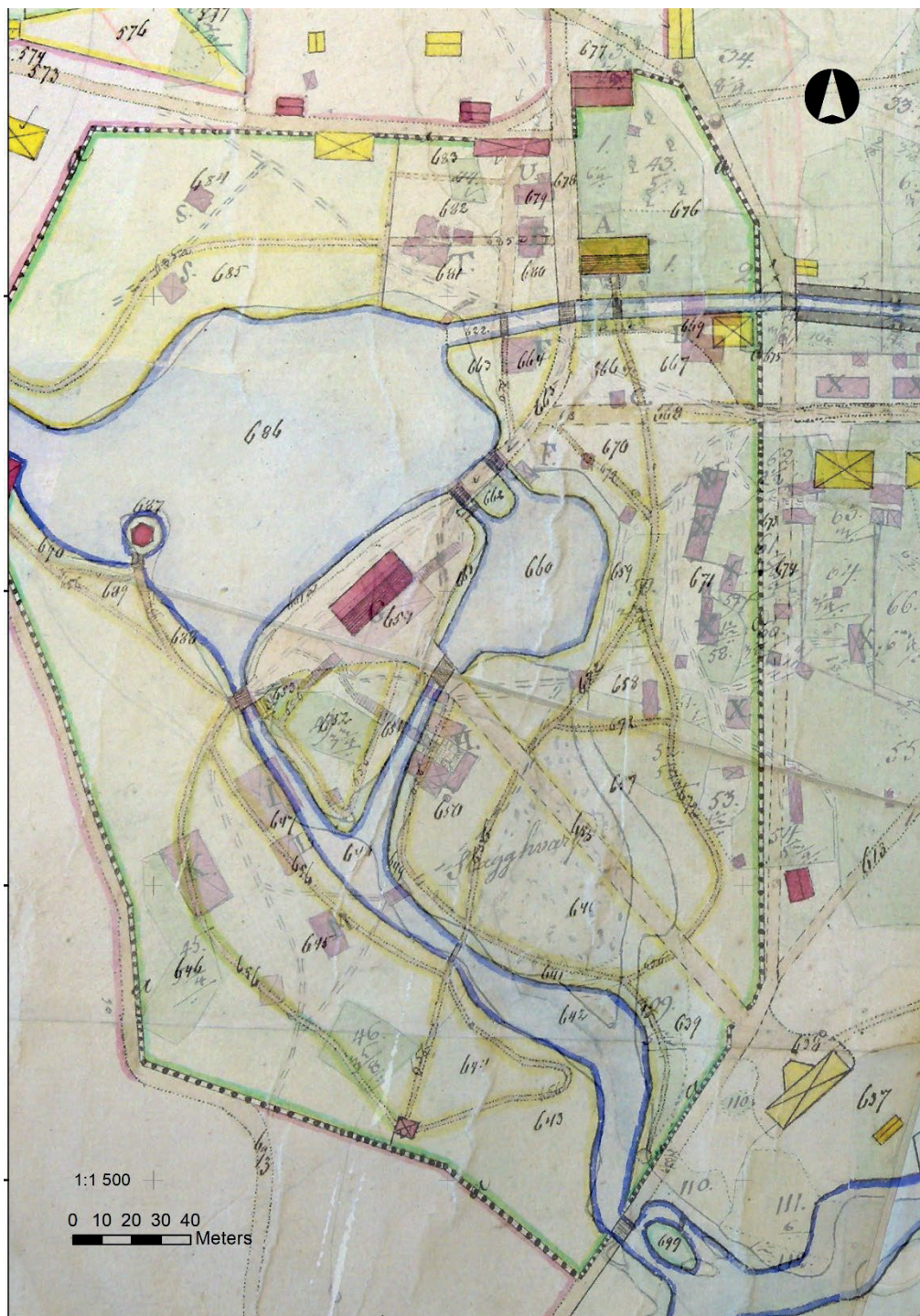
RESULTAT

Parken planeras

Med utgångspunkt i de två kartorna från 1820 och 1884 kan vi konstatera att stora förändringar skedde med början vid 1800-talets mitt, när det tidigare hyttområdet omvandlades till en engelsk park. Merparten av de äldre byggnaderna revs och i stället byggdes *Slottet*, ett lusthus och ett utsiktstorn, som i arkivmaterialet kallas *Belvedere*.

Fotografier över parkområdet visar att en del av de äldre bruksbyggnaderna fanns kvar då parken var nyanlagd (Jeschke Henriksson & Cederberg 2020:63, figur 44), andra tillkom som exempelvis smedjan och den intilliggande kvarnen som byggdes på 1870- respektive 1860-talet. Kontorsbyggnaden uppfördes i mitten av 1800-talet (Wirdby 2007:26f).

Även vattnet inom parkområdet modulerades om och den tidigare utbredningen förändrades då parken anlades. Kanalen som sträckte sig söderut från den så kallade *Hyttdammen* fylldes igen (Beskow 1954:284f). Vattennivån höjdes, de kvarvarande kanalerna stensattes och vattenvägarna blev därmed rakare och jämnare. I kanalerna har vattentrösklar anlagts för att skapa vattenspeglar, vilka sannolikt inte har haft någon praktisk funktion. Det är också tydligt i det historiska kartmaterialet att flera av de äldre broarna har flyttats i samband med anläggandet av parken.

Figur 6. De historiska kartorna från 1820 respektive 1883 har rektifierats och samkopierats. Det blir då tydligt att det skedde stora förändringar i det gamla hyttområdet när parken anlades.

Figur 7. Vattenfall i den stenkantade Skolån. I bakgrunden syns lusthuset och den röda kvarnbyggnaden. Foto: Inga Blennå, Läns museet Gävleborg.

Den arkeologiska undersökningen visar att den ursprungliga marknivån i parken, liksom i växthusträdgården och trädgården vid den gamla huvudbyggnaden, utgörs av kuperad storblockig morän. Genom ett mycket omfattande och arbetskrävande markarbete vid anläggandet av parken har hela ytan höjts och utjämnats med hjälp av ett slagglager (4021), som sedan täckts med matjord. De partier som kontrollerades vid undersökningen visade att utjämningslagret varierat från 0,5 meter till 1,2 meters tjocklek.

Hela området är alltså modulerat och uppbyggt av slagg, troligtvis användes bland annat den slaggvarp som är markerad på 1820 års karta vid dessa arbeten. Därmed omvandlades denna del av bruket från en produktionsplats till en lustpark.

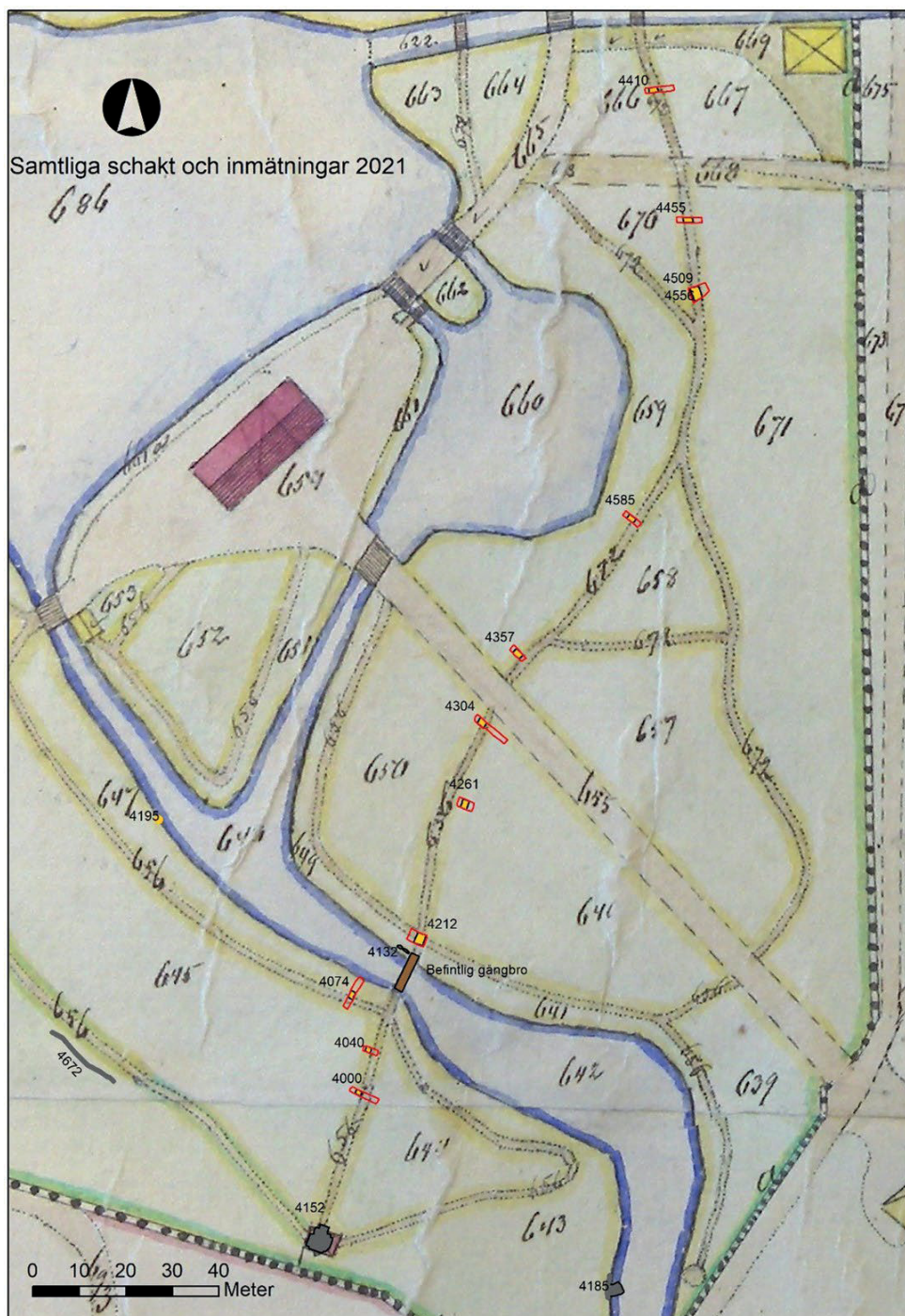
Parkområdet omformades till ett böljande landskap med vindlande gångvägar runt stensatta kanaler, vattenfall och vattenspeglar, som omgärdas av en vackert byggd mur och med områdets högsta partier mot skogen i söder. Här anlades utsiktstornet, med utsikt över parken, trädgårdarna och det nya hyttområdet vid havet. Vid kvarndammen bakom *Slottet* byggdes ett lusthus i nygotisk stil.

Figur 8. I södra delen av parken finns grunden till utsiktstornet bevarad (4152), som Inga Blennå mäter in. Grunden är kallmurad med tre trappsteg mot norr, till höger i bild. I bakgrunden syns muren som omger parken och trädgårdarna. Foto: Karin Lindeblad, Arkeologerna.

Idag upplevs skogen med sina högväxta granar som en fond och en kontrast mot parkområdet, vilket även varit fallet i slutet av 1800-talet som framgår av ett fotografi från slutet av 1870-talet (se figur 3). Tillgången på kol och vattenkraft har varit avgörande för brukets lokalisering. Det är därför överraskande att inte all omkringliggande skog var avverkad då flytten av den gamla hyttan genomfördes, den nya huvudbyggnaden *Slottet* byggdes på platsen för kolhuset och den engelska parken anlades.

Gångvägar i parken

Figur 9. Samtliga schakt (rött) med id-nummer lagda mot den rektifierade kartan från år 1883. I schakten är de framgrävda gångvägarna markerade med gult. Gångvägarnas beläggning har fått olika nummer. Dessa är ej markerade på kartan, se bilaga 1. På kartan finns även de terrängelement och grunder som mättes in, gråmarkerade, se bilaga 1.

Vid årets undersökning har ett av parkens huvudstråk (4013, 4471), som har sträckt sig från platsen för utsiktstornet (4152) och vidare norrut mot platsen för den äldsta herrgårdsbyggnaden, lokaliserats, undersökts och dokumenterats.

Även den gångväg som löpte parallellt med Skolans södra sida kunde identifieras i ett av schakten (4090).

De gångvägar som lokaliserades hade två olika bredder, 1,20 och 1,80 meter, motsvarande 2 respektive 3 alnar. Söder om bron, mellan kanalen och utsiktsplatsen, var de 1,20 meter breda. Norr om bron var de däremot 1,80 meter breda.

Gångvägarna var mycket välbevarade och grusbeläggningen låg ytligt, direkt under grästorven. Grusbeläggningen har vilat direkt på utjämningslagret, som i huvudsak bestod av slagg (4021).

När inmätningarna lagts in mot den historiska kartan är det tydligt att gångvägarna i parken har varit mera vindlande än vad den historiska kartan visar. Kartans gångvägar stämmer med verkligheten på ett övergripande plan men inte på en mer detaljerad nivå, där det kan skilja på flera meter. Våra tidigare undersökningar i växthus-trädgården visar att förhållandet var detsamma även där (Blennå & Lindeblad 2020).

Figur 10. Inga Blennå dokumenterar ett parti av gångvägen i N-S riktning. Grusbeläggningen syns vid den gula tumstocken. Foto: Karin Lindeblad, Arkeologerna.

Det är intressant att notera att gångvägarna i växthusträdgården och i parken skiljer sig åt. I växthusträdgården var de lagda i rät vinkel i förhållande till varandra och ett par av gångarna där var betydligt bredare än parkens gångar (jmf Blennå och Lindeblad 2020).

Gångvägarnas skilda utformning speglar också deras syfte och användning. Växthusträdgården var en nyttoträdgård, där skottkärror och vagnar skulle köras och därför var gångvägarna utlagda i ett funktionellt system kring odlingsbäddar, buskar och träd. I parken däremot var gångvägarna utlagda för promenader och umgänge, där de som vandrade genom trädgården skulle ledas till olika sevärdheter och gärna också överraskas av något bakom träd och buskar. Kanske visar de olika bredderna inom vilket område som det var möjligt att ta en ”promenad i vagn”, något som var tänkbart där gångvägens bredd var 1,8 meter.

Gångvägarnas beläggning

Samtliga undersökta gångvägar var ursprungligen belagda med gulrött grus av likartad och huvudsakligen jämn fraktion (4013). Det rödaktiga gruset var 0,07 meter tjockt. Det överlagrades av ett gråsvart skifferliknande grus av grövre och mera varierande fraktion (4471). Den gråsvarta beläggningen var upp till 0,04 meter tjock.

Det rödaktiga gruset måste ha utgjort en tydlig kontrast mot den kringliggande mörka och slaggbemängda jorden. Det gråsvarta gruset har påförts sekundärt, troligen i samband med restaurering av gångvägarna under 1800-talet.

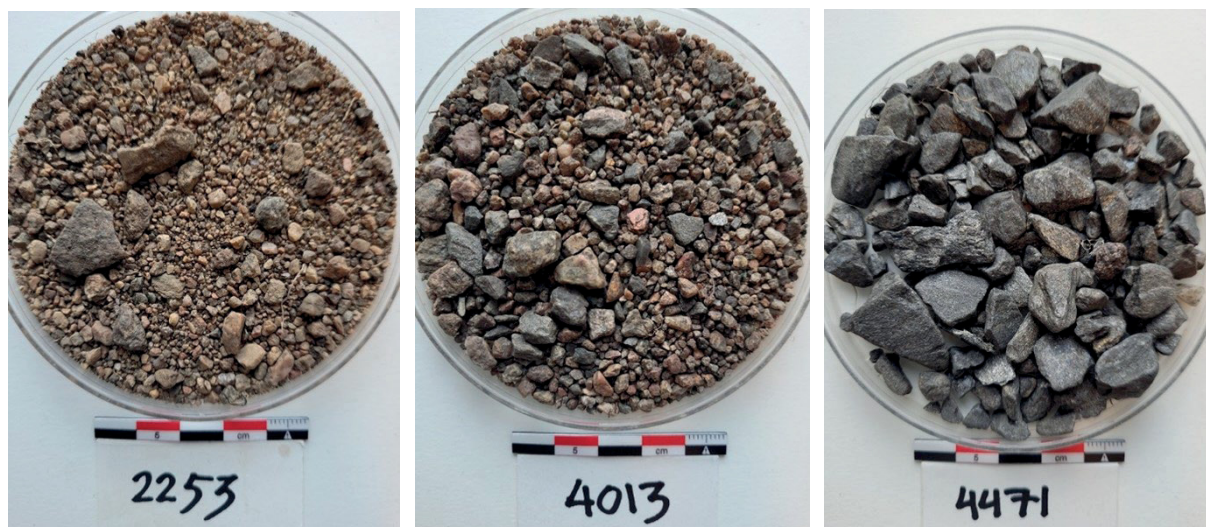
Figur 11. Grusproverna tvättades i fält. Överst i bild syns det rödgula gruset (4013) och nederst det grövre, gråsvarta gruset (4471). Foto: Inga Blennå, Länsmuseet Gävleborg.

Grusproverna har analyserats av kvartärgeolog och arkeobotaniker Jens Heimdahl, Arkeologerna (bilaga 2). Han analyserade samtidigt ett grusprov från en gångväg i växthusträdgården, i jämförande syfte.

Resultaten visar att grusmaterialet från Växthusträdgården och den äldsta beläggningen i parken är ett svallat morängrus, som troligen har hämtats från lokala förekomster. Lättast tillgängligt är detta grus i strandkanter, men denna typ av grus förekommer även på land.

Det grövre, gråsvarta gruset är av glimmerskiffer. Med tanke på rundningsgraden och bergarten är det troligt att detta grus har hämtats från en annan plats, från en täktverksamhet i en svallförekomst som exploaterats kommersiellt.

Glimmerskiffer är vanlig i fjällkedjan, men förekommer och har brutits till takskiffer och som trädgårdssten även på många andra platser, exempelvis i Värmland, Bohuslän och i Bergslagen. Det finns mer lokala förekomster, till exempel väster om Jädraås, några mil väster om Axmar bruk.

Figur 12. Längst till vänster syns grusprovet från Væxthustrædgården (2253) och i mitten den äldsta belæggningen i engelska parken (4013). Båda är svallad moræn som hæmtats från lokala förekomster. Provet længst till høger, det yngsta från engelska parken (4471) är ett svallgrus av glimmerskiffer, som troligtvis køpts in från en mer længvæga tækt. Foto: Jens Heimdahl, Arkeologerna.

Intressant är att det gråsvarta gruset har identifierats vid en tidigare undersökning i Axmar bruk (Flink m.fl. 2017:43f). Vid 2017 års undersökning av ytan framför *Herrgårdens* husgrund framkom fem nivåer av samma gångväg, där den äldsta kunde dateras till 1670-talet. En av dessa, en cirka 1,8 meter bred gångväg daterad till 1800-talet, var belagd med samma gråsvarta glimmerskiffer. Detta visar att den nord-sydliga gångvägen, som identifierades vid årets undersökning, har lett ända fram till den gamla huvudbyggnaden.

AVSLUTANDE REFLEKTIONER

Axmar bruk är Gästriklands enda kulturresevat och är ett välbesøkt utflyktsmål. Den engelska parken har en för trakten spesiell karaktær med ett böljande landskap och stora løvtræd. Parken anlades under 1800-talets andra hälft och ett omfattande arbete krævdes då platsen øvergick från att vara ett produktionsområde till att fungera som lustpark för brukets ægare. Parkmiljøen med sine byggnader utgjorde stor kontrast mot den kringliggende ømgivningen. Parken har varit väl synlig från landsvægen og det annorlunda området bør ha vækt dåtidens resenerers oppmærksamhet. I øgenskap av lustpark har den øckså utgjort en tydlig social signal for ægarfamilien von Schinkel.

Reservatet skøts idag av en aktiv fœrening, regelbundne aktiviteter anordnes og det finns flere verksamme øntreprenører. Den engelska parken utgør ett fint strøvområde som fœrmedlar en spesiell kænsla av att vandra i ett historiskt landskap, æven om flere av byggnaderna som varit en viktig del i parkmiljøen inte længre finns kvar.

Vi anser dærför att det är viktigt att dokumentera de kvarvarande spår som finns. Genom att æven tillvarata detaljerna förstærks helheten av den engelska parken og dærmeg hela miljøen kring Axmar bruk.

Figur 13. Gångvägen sträcker sig i en mjuk båge runt Hyttdammen. Medlemmar från Föreningen Hyttan står på gången för att illustrera sträckningen. Foto från norr: Karin Lindeblad, Arkeologerna.

De varierande bredderna speglar gångvägarnas olika funktioner, sannolikt leder de också till olika typer av platser. Det är tydligt att gångsystemet i engelska parken har varit mer vindlande än vad den historiska kartan visar. I växthusträdgårdens mer formella struktur gav grusgångarna stommen i hela trädgården. Parken skulle däremot ge ett naturnära intryck där rätta linjer undveks och de böljande gångarna ledde till utsiktsplatser, dekorativa byggnader, broar, vattenspeglar och liknande.

Avslutningsvis vill vi poängtera att den historiska parken är mycket välbevarad både i markytan och under mark. Under mark finns en fossil park, som har ett mycket högt dokument- och forskningsvärde. Det innebär att framtida markarbeten i parken bör ske med stor försiktighet, så att lämningarna efter tidigare generationers parkanläggning bevaras.

Figur 14. Lusthuset i nygotisk stil ligger på en halvö i kvarndammen och utgör ett viktigt blickfång i den engelska parken. Karin Lindeblad står vid ingången till lusthuset. Foto: Inga Blennå, Länsmuseet Gävleborg.

FÖRSLAG PÅ VIDARE ARBETEN I ENGELSKA PARKEN

- De arkeologiska undersökningarna visar samstämmigt att gångvägarna i parken inte överensstämmer med den historiska kartan. Den nord-sydliga gångvägen, som nu är arkeologiskt belagd, kan enkelt markeras i terrängen och sedan klippas upp så som tidigare skett i växthusträdgården.
- Den gångväg som löpte parallellt med Skolåns södra sida identifierades endast i ett schakt, i nära anslutning till den nord-sydliga gångvägen. Den idag klippta gången stämmer inte med den arkeologiskt belagda. För att säkerställa den fortsatta sträckningen bör gångvägen verifieras genom fler schaktdragningar.
- Även den övre gångvägen, som löper från platsen för utsiktstornet och nordväst mot det nyanlagda konstverket *Järn-Britas koja*, bör undersökas arkeologiskt. Med tillkomsten av konstverket, som även fungerar som övernattningsplats, kommer antalet besökare att öka i den här delen av parken.

- I den södra delen av området finns också flera intressanta platser att lyfta fram. I Skolån, nära landsvägen i söder och direkt utanför stenmuren som omgärdar engelska parken, finns den så kallade Kärleksön. Den har tidigare fungerat som en blickpunkt för resande på landsvägen men är idag svår att utskilja.
- Norr om Kärleksön och innanför stenmuren finns en platsbildning i det historiska kartmaterialet. Den är placerad i en avskild del av parken och är markerad som en rundel på den historiska kartan. Båda dessa platser utgör en del av miljön som i nuläget inte uppmärksammas men som tillsammans bidrar till en komplettare bild av hela området.

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Länsstyrelsens diarienummer: 2501-2021, 3709-2021, 3713-2021

Länsstyrelsens beslutdatum: 2021-03-31, 2021-05-17

Länsmuseet Gävleborgs diarienummer: 2021-55/320

Undersökningstid: 2021-05-03—2021-05-06

Projektledare: Inga Blennå

Personal: Inga Blennå och Karin Lindeblad

Fastigheter: Axmar bruk 1:51

Socken: Hamrånge

Kommun: Gävle

Koordinatsystem: Sweref 99 TM

Höjdsystem: RH 2000

Arkeologitimmar i fält: 64 timmar

Dokumentationshandlingar: förvaras i Länsmuseet Gävleborgs arkiv och Statens historiska museers arkiv.

Fynd: inga tillvaratagna fynd.

REFERENSER

Beskow, H. 1954. *Bruksherrgårdar i Gästrikland*. Nordiska Museets Handlingar: 47. Stockholm.

Blennå, I. & Lindeblad, K. *Trädgårdsarkeologi i Axmar bruk 2019–2020*.

Arkeologisk undersökning forskningsgrävning i Axmar bruk. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2021:08.

Flink, M. m.fl. 2017. *Vårdprogram för två trädgårdar i Axmar bruk*. Rapport 2017:38. Arkeologerna, Statens historiska museer.

Lindeblad, K. & Nordström, A. 2014. *Trädgårdsarkeologi i medeltida och tidigmoderna städer*. I: Källor till trädgårdsodlingens historia: tre tvärvetenskapliga seminarier 2010–2012 arrangerade av Nordiskt Nätverk för Trädgårdens Arkeologi och Arkeobotanik (NTAA). SLU Alnarp.

Lindeblad, K. m.fl. 2018. *Trädgårdsarkeologi i Axmar bruk. Arkeologi, ortofoto och växtinventering*. Rapport 2018:19. Arkeologerna, Statens historiska museer.

Lundberg, D. & Seiler, J. 2018. *Skötsel av historiska trädgårdar. Grusgångar*. Riksantikvarieämbetet. Hantverkslaboratoriet.

Norberg, P. 1959. *Gästriklands hyttor och hamrar*. Från Gästrikland 1959. Gästriklands Kulturhistoriska Förenings meddelanden.

Jeschke Henriksson, K. & Cederberg, J. 2020. Axmar bruk. *Vårdprogram för den engelska parken inklusive herrgårds-, orangeri- och kontorsträdgårdarna*.

Olausson, M. 2001. *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*. Stockholm.

Wirdby, K. 2007. *Kulturreseervatsutredning. Axmar bruk, Gävleborgs län*. Gävle kommun.

Historiska kartor

Inägocharta över Axmar bruk år 1820 (Arkiv Dalarna, Bergvik och Ala AB:s arkiv: H4.25 No 1 Graderingslängd öfver Axmar Bruks ägor upprättad år 1817. Beskrifning till kartan öfver Axmar Bruks Ägor, upprättad 1820).

Inägocharta över Axmar bruk 1883 (Bergvik och Ala AB Fastighetsarkiv: Karta öfver inägorna till Axmar bruk uti Hamrånge och Skogs socknar och Gefleborgs Län. Afmätte år 1883 af Robert Westman Kommissionslantmätare i Kopparbergs Län. Beskrifning till kartan 1884).

Arkiv

Stora Ensos Arkiv i Falun: Axmar bruksarkiv, Inventarieförteckning 1889.

BILAGA 1. ARKEOLOGISKA OBJEKT

Id	Typ	Undertyp	Beskrivning
4013	Beläggning gångväg	Lager	Äldsta gruslager på gångväg i nord-sydlig riktning, mellan utsiktstornet och Herrgården. Närmast utsiktstornet och fram till kanalen var gångvägen cirka 1,2 meter bred. Norr om kanalen och fram till herrgårdsbyggnaden var den 1,8 meter bred. Det rödbruna gruslagret var upp till 0,08 meter tjockt och kornstorleken var 2–6 mm.
4021	Utgjänningslager	Lager	Utgjänningslager under och bredvid gångvägarnas grusbeläggningar. Lagret bestod i huvudsak av masugnsslagg, träkol och sot med små mängder grus, småsten och tegelkross. Under en rotvälta kunde vi se att lagret var minst 0,6 meter tjockt.
4090	Beläggning gångväg	Lager	Gruslager på gångväg i öst-västlig riktning, längs med kanalen södra sida. Liksom den nord-sydliga gångvägen söder om kanalen var gångvägen cirka 1,2 meter bred. Det rödbruna gruslagret var upp till 0,08 meter tjockt och kornstorleken var 2–6 mm. Liknar det äldsta gruset på den nord-sydliga gångvägen.
4132	Stensatt kant vid gångbro	Stenkonstruktion	Två stenar vid dagens brofundament. Stenarna är 1,2x0,45 respektive 1,00x0,55 stora och är en del av brofästet. Kanalens kant är sedan stensatt på ömse sidor om bron.
4152	Stengrund till utsiktstorn	Stenkonstruktion	Grundmur med indragna hörn, 4,9x4,3 meter stort. Stenarna grovt huggna med slät sida utåt. I norra delen finns tre fint huggna trappstenar, 1,95 meter breda.
4185	Stenkonstruktion i vattendrag, brofundament?	Stenkonstruktion	Inmätt brofundament i kanalen, 3,3x2,6 meter stort. Intill fundamentet är kanalen stenskodd.
4195	Uppgrävt grus i markytan	Lager	Parti med uppgrävt grus som liknar gruslagret SL4090. Indikerar gångvägens sträckning söder om kanalen.
4471	Beläggning gångväg	Lager	Yngsta gruslager på gångväg i nord-sydlig riktning, mellan kanalen i parken och Herrgården. Gångvägen var 1,8 meter bred. Det gråsvarta gruslagret var upp till 0,03 meter tjockt och kornstorleken var 5–20 mm.
4556	Syllstenar?	Stenkonstruktion	Två större obearbetade naturstenar, 0,85x0,15 respektive 0,75x0,35 meter stora. Lagda med flat sida uppåt. Låg under gångväg SL4013. Öster om stenarna fanns mindre sten med borrhål.
4633	Grind körväg	Stenkonstruktion	
4645	Dagens kant damm		
4672	Kant grundmur, byggnad 1820?	Stenkonstruktion	Grundmur? eller möjligen terrasskant. Sammanfaller delvis med byggnad på 1820 års karta.

BILAGA 2. BESKRIVNING GRUS GÅNGVÄGAR

Beskrivning av belägningsgrus från engelska parken i Axmars bruk

Jens Heimdahl, Arkeologerna, Statens historiska muser

2021-11-23

Under den arkeologiska undersökningen av gångvägar i engelska parken i Axmar bruk 2021, insamlades tre prover från övertäckta och bevarade grusgångar i syfte att undersöka vilken typ av belägningsgrus som använts. Ett av proverna (2253) är från en gångväg i växthusträdgården. De två andra (4013, 4071) är från en gångväg i den engelska parken, där prov 4013 är från den äldsta beläggningen och prov 4471 är från den yngre beläggningen. Proverna har beskrivits med avseende på textur (kornstorleksfördelning), gruspartiklarnas rundningsgrad samt bergartssammansättning. Syftet med analysen har varit att dokumentera belägningsgruset, eftersom detta kan användas vid en restaurering av parkmiljön.

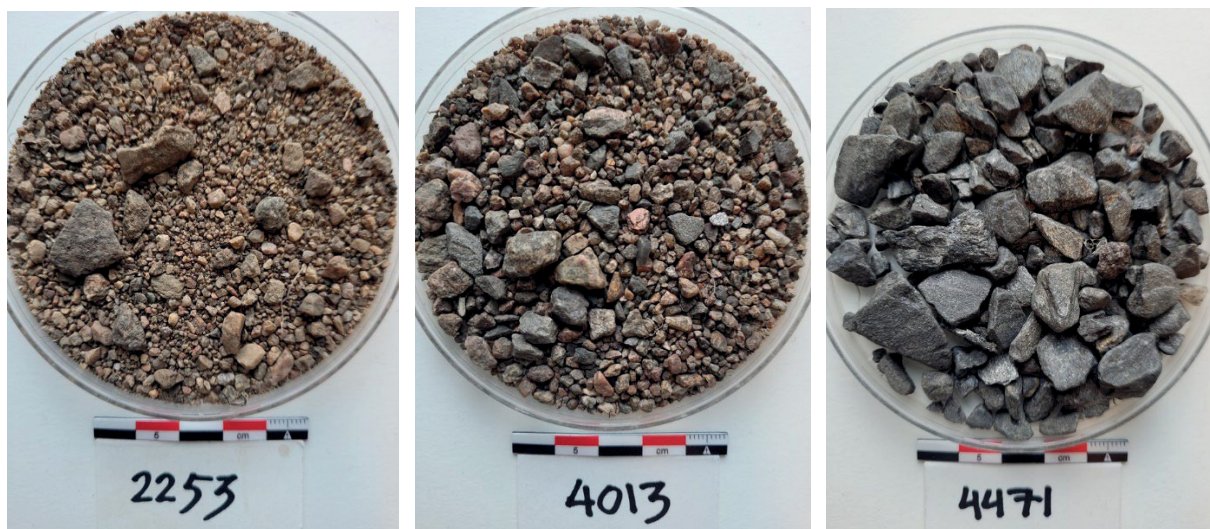
Resultat

Kornstorleksfördelning i viktprocent						
IP	Finsand 0,06-0,2 mm	Mellansand 0,2-0,6 mm	Grovsand 0,6-2 mm	Fingrus 2-6mm	Mellangrus 6-20 mm	Bergart
2253	4	28	28	18	22	Granit och gnejs
4013	0	5	35	31	29	Granit och gnejs
4471	0	0	0	8	92	Glimmerskiffer

Partiklarnas rundningsgrad var ungefär densamma i alla tre proverna, och kan beskrivas som låg, kanter och hörn var svagt rundade, på ett sätt som är typisk i morän. Bergartssammansättningen i prov 2253 och 4013 bestod av gråa och röda graniter, vilka också dominerar områdets lokala moräner. Bergarten i prov 4471 består uteslutande av glimmerskiffer.

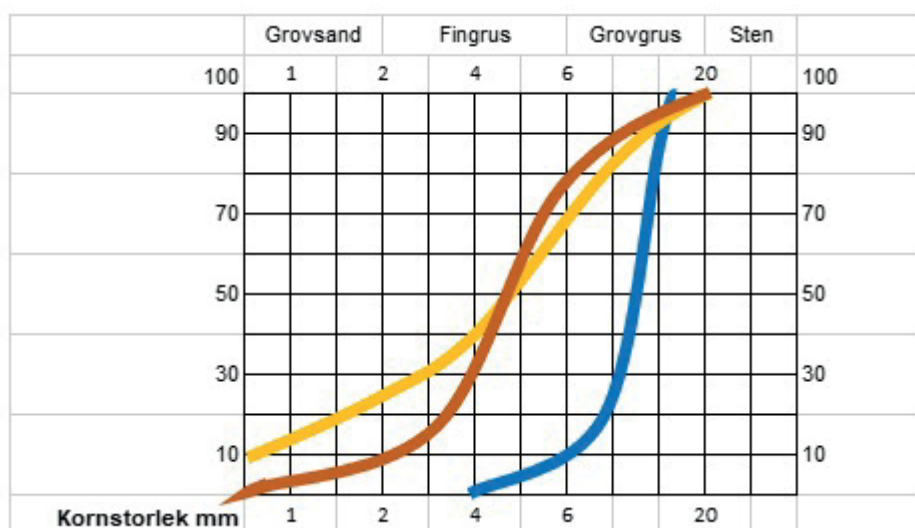
Texturen skiljer sig åt mellan de tre proverna. Prov 2253 kan beskrivas som grusig sand, prov 4013 är något grövre och kan benämnas sandigt grus. Texturen i bägge dessa prover liknar den man kan hitta i svallad morän. Den något gul-röda tonen som framträder i prov 2253 beror på att denna jord innehåller mer sand och att sanden till följd av järnutfällningar ger denna färg. Möjligen har detta grus hämtats från sådana förekomster lokalt.

Texturen i 4471 är betydligt grövre och mer välsorterad och utgörs av grus.

Figur 1: De tre beläggningarna. 2253 och 4013 består troligtvis av svallad morän som hämtats från lokala förekomster medan 4471 består av ett svallgrus av glimmerskiffer som troligtvis inköpts, och hämtats från en mer långväga takt.

Kornstorleksdiagram är ett sätt att illustrera jordarters textur. Varje kurva representerar ett grusprov. 0–100 står för viktprocent. Kurvans är brantast inom den fraktion som är vanligast i provet. Den gula kurvan är 2253, röd kurva är 4013 och blå kurva är 4471. Den flackare gula kurvan illustrerar hur 2253 sandigare och inte fullt lika väl sorterat som 4013. Den branta blå kurvan illustrerar hur 4471 består av sorterat grus.

Analys och slutsats

De sandiga grusbeläggningarna 2253 och 4013 har troligtvis hämtats lokalt från svallgrusförekomster i närheten av Axmar bruk. Lättast tillgänglig är sådant grus i strandkanter. Men liknande förekomster kan också påträffas på land.

Grusbeläggningen 4471 består av glimmerskiffergrus. Med tanke på rundningsgraden och bergarten är det troligt att detta grus har hitförts från en annan plats, från en täktverksamhet i en svallförekomst som exploaterats kommersiellt.

Glimmerskiffer är vanlig i fjällkedjan, men förekommer och har brutits till takskiffer och som trädgårdssten även på många andra platser, exempelvis i Värmland, Bohuslän och i Bergslagen. Lokalt finns t.ex. förekomster väster om Jädraås, några mil väster om Axmar bruk.

LÄNSMUSEET GÄVLEBORG, SÖDRA STRANDGATAN 20, 802 50 GÄVLE. WWW.LANSMUSEETGAVLEBORG.SE